

Mısır'da İlk Dönem Türk İdarî Uygulamaları, Ahmed B. Tûlûn Örneği*

Yunus Akyürek**

Öz

Emeviler döneminden itibaren çeşitli devlet kademelerinde görev alan Türkler, Abbasiler döneminde askerî, idarî ve siyasî nüfuzlarını arttırarak Asya ve Mısır topraklarında konjonktür gereği merkeze bağlı, fakat çoğu noktada bağımsız hareket edebilen siyasi teşekküller oluşturmuşlardır.

Nil Nehri ve mümbit deltası ile Baharat Ticaret Yolu'nun stratejik değerini bir kat daha arttırdığı Mısır topraklarında Ahmed b. Tûlûn tarafından kurulan Tûlûnoğulları Devleti bunlar arasında ilk olma özelliğini taşır. Ahmed aslında Mısır'a atanan ilk Türk valisi değildir. Halife Vâsık döneminde Eşnas et-Türkî ve ardından İnâk et-Türkî isimli Türk komutanlar aynı zamanda Mısır valiliği görevini de yürütmüşlerdir.

Araştırmada Ahmed idaresindeki Türk unsurun, kadim bir medeniyete ve zengin bir demografik yapıya sahip olan bu coğrafyadaki dikkat çeken uygulamalarına değinilecektir. Ahmed'in sergilediği idarî, askerî, ilmî, kültürel, sosyal ve iktisadî politikalar halkı, bürokrasisi ve ordusu itibarıyla Türklerin azınlıkta olduğu büyük bir ülkeyi nasıl yönetebildiklerinin ipuçlarını verecek mahiyettedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed b. Tûlûn, Nil Nehri, İbn Tûlûn Camii, Türk idari yapısı.

* Bu makale 19.05.2017 tarihli Asos II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumunda sunulan "Mısır'da İlk Dönem Türk İdarî Uygulamaları, Ahmed b. Tûlûn Örneği" başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Çanakkale/Türkiye, yunusakyurek@comu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2050-9464

Early Period Turkish Administration Implementations in Egypt Ahmed B. Tûlûn Case

Abstract

Turks who appointed in different state levels since the Umayyads Era, improving their military, administrative and political influence in the Abbasid Era, have formed political entities in Asian and Egyptian territories, which depend on the center for conjecture but can act independently in most places.

The State of Tulluns, founded by Tullun b. Ahmed in is the first among them which The River of Nile and fertile delta and The Spice Trade Road with its strategic value has been doubled in Egyptian lands. Actually Ahmed was not the first Turkish governor appointed to Egypt. During Vasık's periods Turkish commanders Eşnas and later Inak et-Turki served as the governor of Egypt at the same time.

The study will refer to the remarkable applications of this element in the geography of Ahmed which has a Turkish element, an old civilization and a rich demographic structure. The administrative, military, scientific, cultural, social and economic policies that Ahmed exhibits are the essence of how the people, bureaucracy and the army as a whole, can manage a large country in which the Turks are minority.

Keywords: Ahmed b. Tulun, The River Nile, Ibn Tulun Mosque, Turkish administration structure.

Giriş

Mısır toprakları Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları ile Uzakdoğu ülkelerini Sînâ Yarımadasıyla karadan, Akdeniz, Kızıldeniz ve Umman Denizi ile de denizden birbirine bağlayan jeo-stratejik bir noktada yer alır. Hz. Muhammed, İslâm öncesinde Arapların ticari faaliyetler çerçevesinde tanıdıkları bu coğrafyaya ilgisiz kalmamış, Hâtıb b. Ebî Belta‘a’yı elçi göndererek o dönemde Bizans imparatorluğuna tabi olan Mısır hükümdarını İslamiyet’e davet etmiştir (6/628).¹

Hz. Ömer’in Amr b. el-Âs’ın önerisi ile fetih programına dâhil ettiği Mısır 19/639 tarihinden itibaren peyderpey ele geçirilmiştir.² Hz. Osman’ın hilafetinde Kuzey Afrika ve Kıbrıs’ın fethi ile Bizans donanmasının Finike açıklarında sulara gömüldüğü Zâtu’s-Savârî deniz zaferinde önemli bir üs vazifesi gören Mısır³, görevinin son yılları ile Hz. Ali dönemlerinde kaosun hüküm sürdüğü bir yapıya bürünmüştür.

Ülkenin ilk üç Halife ile Emeviler dönemlerinde merkeze bağlı Arap valiler tarafından idare edildiği görülür. Mesleme b. Muhalled (47-62/667-681) ve Abdülaziz b. Mervan’ın (65-86/684-705) valilikleri süresince ülkede siyasî, ilmî ve kültürel hareketlilikler yaşanmıştır.⁴

Abbasîler dönemine gelindiğinde Arap asıllı valilerin yanı sıra Ebû Ca‘fer Eşnas et-Türkî (834-844), İnâk et-Türkî (844-849), Feth b. Hakân b. Artuk (856-861), Müzâhim b. Hakân b. Urtuc et-Türkî (867), Ahmed b. Müzâhim (868), Uz-cûr/Urhûz b. Uluğ Tarhan et-Türkî (868), Ahmed b. Tûlûn (868) gibi Türk kökenli asker-bürokratlar valilik görevini yürütmüşlerdir.⁵ Belevî, Abbasîler zamanında

- 1 İbn Hişâm, Abdûlmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelebî, Mısır 1955, II, 672; İbn Sa‘d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa‘d b. Munî‘ el-Hâşimî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1968, I, 134; İbn Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe Eş-Şeybanî el-Basrî, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, *Târihu Halîfe İbn Hayyât*, Beyrut 1997, s.79; İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, *Fütuhu Mısır ve Ahbâruhâ* (ed. Charles C. Torrey), Kahire 1991, s.10; Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zükkâr, Riyâd ez-Ziriklî, Beyrut 1996, I, 448; Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrut 1967, II, 644; İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed ed-Dârimî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd, Haydarabat 1973, II, 6.
- 2 Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütuhu'l-Buldân*, Beyrut 1988, s.211, 214, 217, 221; İbn Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, s.142-143; Taberî, *Târih*, IV, 102, 104.
- 3 Taberî, IV, 288-292; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi'l-Târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 1997, II, 488-490.
- 4 Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi* (çev. İsmail Yiğit vd.), İstanbul 1997, IV, 26.
- 5 Nuveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb b. Muhammed, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-E-*

kendilerine görev verilen Mısır valilerinin isimlerini, döneminin halifesiyle birlikte kaydetmiştir ki aralarında yukarıda isimleri geçen Türk valileri de bulunur.⁶

Bunlardan Tûlûnoğulları Devleti'nin kurucusu olan Ahmed b. Tûlûn (Ebu'l-Abbâs et-Türkî) –ki kaynaklarda Şâm, Suğûr/'Avâsım ve Mısır emiri olarak geçer⁷- aslen Dokuz Oğuz Türklerindedir.⁸ Fergana esirlerinden olan⁹ babası Tûlûn¹⁰, Buhara âmili Nuh b. Esed es-Sâmânî¹¹ tarafından 200/816'da¹² Abbâsî halifesi Me'mûn'a hediye edilmiştir.¹³

Tûlûn (Türkçedeki dolun, yani dolunaydan gelir¹⁴), Emîn-Me'mûn mücadelesinde Me'mûn'un Türklerden oluşturduğu birliğin içerisinde yer almış (818)¹⁵, kısa süre sonra da -diğer komutanların desteğini alarak- komuta kademesine yükselmiştir.¹⁶

deb, nşr. Dûru'l-Kütüb, Kahire 2002, XXII, 319-320, 325; İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed, *Dîvânü'l-Mübtde' ve'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve Men Âsârahum min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halîl Şahhâde, Beyrut 1988, III, 376; İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Muhammed Yusuf b. Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire 1929, II, 342; Nesimi Yazıcı, "Tûlûnoğulları", *İslam Tarihi El Kitabı*, Ankara 2012, s.567. Aslında Türk unsur daha Emevîler döneminden itibaren İslâm devletinin askerî birimlerinde görev almıştır. Horasan valisi Ubeydullâh b. Ziyâd başarılı Buhara seferi sonunda 2000 Türk savaşçıyı Basra'ya getirip yerleştirmiştir (54/674). Bkz. Taberî, V, 298; Yâkût, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1995, I, 355; Yunus Akyürek, *Başlangıcından Moğol İstilasına Kadar Fergana Vadisi*, Bursa 2012, s.96.

- 6 Bkz. Belevî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medîni, *Siretu Ahmed b. Tûlûn* (thk. Muhammed Kürd Ali), Kahire ts., s.33.
- 7 Safedî, Ebu's-Safâ Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (thk. Ahmed Arnavut, Türkî Mustafâ), Beyrut 2000, VI, 265; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, yy. 1997, XIV, 587; İbn Tağriberdî, *en-Nucûm*, III, 1.
- 8 Belevî, *Siretu Ahmed b. Tûlûn*, s.33; İbn 'Asâkir, LXXI, 217; Safedî, VI, 266; İbnü'l-Esir, VI, 250; İbn Haldûn, *Târîh*, IV, 385; İbn Tağriberdî, III, 3.
- 9 İbn Haldûn, III, 368.
- 10 İbn Hallikân, I, 173; İbn Kesîr, XIV, 587; İbn Haldun, IV, 357, 385; İbn Tağriberdî, III, 2-3.
- 11 Belevî, *a.g.e.*, s.33; İbn Hallikân, I, 173; Makrîzî, Takiyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed, *Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İtîbâr bi (fî) Zikri'l-Hutai ve'l-Âsâr*, Bağdat ts., I, 313 vd.; Zehebî, *Târîh*, XX, 46; İbn Kesîr, XIV, 587; İbn Haldun, IV, 385; İbn Tağriberdî, III, 3.
- 12 İbn Kesîr, XIV, 587; Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Husnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kahire* (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1967, I, 594; Makrîzî, I, 314; İbn Haldûn, IV, 297.
- 13 Belevî, *a.g.e.*, s.33; İbn Hallikân, I, 173; Zehebî, *Târîh*, XX, 46; Safedî, VI, 266; İbn Kesîr, XIV, 587; İbn Haldûn, IV, 357; Makrîzî, I, 313; Hasan, IV, 26. İbn 'Asâkir'e ve Suyûtî'ye göre Tûlûn, Hârun er-Reşîd'e hediye edilmiştir (190/806). Bkz. İbn 'Asâkir, LXXI, 217; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, I, 594.
- 14 Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, s.5.
- 15 Suyûtî, I, 594.
- 16 Belevî, *Siretu Ahmed*, s.37-39; İbn Tağriberdî, III, 1.

Tûlûn'un cariyesinden¹⁷ dünyaya gelen Ahmed (220/835, Bağdat)¹⁸ 850 tarihinde ailesi ile Sâmer râ'ya yerleşerek ilk eğitimini burada aldı. İlim tahsili için defalarca Tarsus'a gitti. Türk kurmayların güvenini kazanan ve başarıları ile dikkat çeken Ahmed¹⁹, halife Mütevekkil'in muhafız birliği komutanı olan babasının görevini 841-855 tarihleri arasında idame ettirdi.²⁰

240/854 yılına gelindiğinde babası Tûlûn vefat etti.²¹ Annesi, sarayın Türk asıllı komutanlarından Bayık Bey ile evlenince onun himâyesine girmiş oldu.²² Kendisi de nüfuzlu Türk komutanlardan Yârcûh et-Türki'nin kızı Hatun ile evlendi ve böylece gücünü bir kat daha arttırdı.²³

Ahmed, vezir Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân'dan Bizans'a karşı cihat için Tarsus'a gönderilmesini talep etti. İsteği kabul edilince H.242 başlarında (856 ortaları) buraya gönderildi.²⁴ Muhtemelen Halife Müsta'in-Billâh'ın ilk yılında (248/862) Sâmer râ'ya dönerek sarayın askerî ve bürokratik sınıfına dâhil oldu. 254/868'de Mısır valisi olarak atanan Türk komutan Bayık Bey'in buraya gitmek istememesi üzerine onun vekili olarak Halife Mu'tezz tarafından Mısır'a gönderildi.²⁵ Bayık Bey'in yerine Ahmed'i nâib/vekil olarak Mısır'a göndermesi dönemin siyasi teamüllerine uygundur. Çünkü halifeler güçlerinden çekindikleri

-
- 17 Belevî cariyenin ismini Kâsım, İbn Haldûn ise Nâsim olarak kaydeder. Bkz. Belevî, *a.g.e.*, s.33; İbn Haldûn, IV, 385.
- 18 Belevî, *a.g.e.*, s.33; İbn 'Asâkir, LXXI, 214, 217; Zehebî, *Târih*, XX, 46; Safedî, VI, 266; İbn Kesîr, XIV, 587-588; İbn Haldûn, IV, 357; İbn Tağriberdî, III, 1. Ancak Sem'ânî onun Mısır'da dünyaya geldiğini kaydeder. Bkz. Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ, Haydarâbâd 1962, IX, 99. Bazı tarihçiler ise Tûlûn'un oğlu olmadığını, Ahmed'i evlatlık edindiğini kaydetmektedir. Bkz. İbn 'Asâkir, LXXI, 215; İbn Hallikân, I, 174; İbn Kesîr, XIV, 588.
- 19 Belevî, *a.g.e.*, s.34-35; İbn 'Asâkir, LXXI, 217; İbnü'l-Esîr, VI, 250; Safedî, VI, 266; Zehebî, *Târih*, XX, 46; Makrîzî, I, 313.
- 20 İbn Tağriberdî, III, 4; Ebulfez Elçibey, *Tulunoğulları Devleti 868-905* (çev. Selçuk Akın), İstanbul 1997, s.774.
- 21 Belevî, *a.g.e.*, s.33; İbn Hallikân, I, 173; Zehebî, *Târih*, XX, 46; Safedî, VI, 266; İbn Kesîr, XIV, 588; İbn Tağriberdî, III, 3.
- 22 İbn Haldûn, IV, 298; Makrîzî, I, 313 vd.
- 23 Belevî, *a.g.e.*, s.45-46; Makrîzî, I, 314, 319; İbn Tağriberdî, III, 6. Ahmed, Mısır valisi olduktan sonra da Bizans'a karşı cihat faaliyetlerini sürdürmüştür. Bilgi için bkz. İbn Haldûn, III, 421-422; Michael Bonner, *Ibn Tûlûn's Jihad: The Damascus Assembly of 269/883*, Journal of the American Oriental Society, Vol. 130, No. 4 (October-December 2010), pp. 573-605.
- 24 Belevî, *a.g.e.*, s.35-36; Makrîzî, I, 314, 319.
- 25 Belevî, *a.g.e.*, s.42; Taberî, IX, 381; Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, thk. Muhammed Hasen, Ahmed Ferîd, Beyrut 2003, s.165; İbnü'l-Esîr, VI, 250; İbn Hallikân, Şemsüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bermekî, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'i Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1994, I, 173; Zehebî, *Târih*, XX, 47; Safedî, VI, 266; İbn Kesîr, XIV, 501, 590; İbn Haldûn, IV, 386; Suyûtî, I, 594; Yazıcı, "Tûlunoğulları", s.567-568.

Türk komutanları merkezden uzaklaştırmak için onları uzak bölgelerde görevlendirirdi. Ama bazen bu komutanlar saraydaki nüfuzlarını kaybetmemek, siyasetin nabzını yerinde tutmak için tayin edildikleri yerlere gitmeyip, yerlerine güvendikleri bir adamlarını nâib/vekil olarak önerirdi.²⁶

Ahmed, öldürülünceye kadar üvey babası Bayık Bey'in, sonrasında ise halife Mu'temid'in oluruyla yine üst düzey Türk komutanı ve aynı zamanda kayınpederi olan Yârcûh et-Türkî'nin nâibi olarak Mısır'daki vazifesini gücünü arttırarak sürdürdü. Yârcûh'un ölümünden sonra da bu konumu değişmedi (873).²⁷ Çünkü o, halifenin talimatı üzerine hazırladığı 100.000 kişilik ordusu ile Şâm valisi (Ahmed b.) İsa b. Şeyh isyanını bastırmıştı. Onun bu denli güçlenmesinden endişe duyan Halife'nin kardeşi Muvaffak, Şâm'ın yeni valisi Amâcûr et-Türkî vasıtasıyla onu kontrol altında tutmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Ardından Mısır'a askeri bir operasyon düşündü fakat İbn Tûlûn'un gücünden çekindiği için vazgeçmek zorunda kaldı. Süreçten güçlenerek çıkan Ahmed, bundan böyle Mısır'da bir validen çok bağımsız bir hükümdar gibi davranmaya başladı.²⁸ Bununla birlikte veliaht Muvaffak'a karşı verdiği mücadele Mısır'daki icraatlarını yavaşlatmış, zaman zaman da sekteye uğratmıştır.

Devlet Yapısı ve Müesseseleri

Başkent Sâmerâ'da iyi bir eğitim alan Ahmed b. Tûlûn devlet teşkilatı ve idari uygulamalarında Emevîlerin pek çok bakımdan bir devamı niteliğinde olan Abbasî sistemini model almıştır. Kurduğu idari yapıda Türk devlet geleneğinin izlerine de rastlamak mümkündür. Yine bu bağlamda Mısır'ın tarihî, coğrafi ve kültürel özelliklerini de göz önünde bulundurmıştır. Buradan hareketle Tûlûnîler Devleti'nin; kuruluş felsefesi, idari yapısı ve işleyişi bakımından Türk-İslam sentezinin Mısır topraklarındaki ilk prototipi olduğu söylenebilir.

Her şeyden önce Ahmed'in atandıktan, seleflerinin ise seçildikten sonra ordudan, yüksek kademedeki bürokratlardan ve halktan İslamî usullere göre biat aldıkları bilinmektedir.²⁹

26 Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s.167.

27 İbnü'l-Esîr, VI, 250, 300; Nuveyrî, XXII, 329; İbn Haldûn, III, 368-369, 424, IV, 387-388; Mustafa Fayda, "Mısır'da Tûlûnoğulları ve İhşidîler Devleti", *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987, I, 281. Hatta Bayık Bey öldürüldükten sonra bağımsız hareket etmeye başladı. Öyle ki hükümü Fırat'tan Mağrib'e (Berka'nın batısı) kadar geçiyordu. Bkz. İbn Tağriberdî, III, 6.

28 Belevî, *a.g.e.*, 50-52; Kindî, *a.g.e.*, s.162-163; İbn 'Asâkir, LXXI, 218. Ahmed ile Muvaffak arasındaki mücadelenin detayları için bkz. Taberî, IX, 627, 652-653; Kindî, *a.g.e.*, s.170; İbn 'Asâkir, XLIX, 345; İbn Hallikân, I, 281; İbnü'l-Esîr, VI, 344-345, 415-416, 418; Nuveyrî, XXII, 332-333, 337-338; Zehebî, *Târih*, XX, 31; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut Riyasetinde Komisyon, Dımaşk 1985, XII, 548, 602; İbn Kesîr, XIV, 582-583; İbn Haldûn, III, 412-413, IV, 387-389, 394; İbn Tağriberdî, III, 7.

29 Kindî, *a.g.e.*, s.160-196; Özkuyumcu, *a.g.md.*, *Türkler*, V, 31.

Ahmed vali nâibi olarak Mısır'a tayin edildiğinde yetkileri sınırlıydı. Ülkede Hz. Ömer ve ilk Mısır valisi Amr b. el-Âs'ın oluşturduğu idarî mekanizma genel hatlarıyla işlevliğini koruyordu.³⁰ Buna göre ordu komutanı dışındaki kadı, harac âmili, inşâ âmili/kâtib, şurta emiri gibi önemli devlet görevlileri doğrudan halife tarafından atanmaktaydı.³¹ Çünkü Abbasî halifeleri eyaletlerde bütün yetkiyi bir kişiye vermeyi uygun görmediklerinden maliye ve haber alma gibi teşkilatları doğrudan kendilerine bağlamışlardır.³²

Bu sistemi değiştirmek adına mücadele veren Ahmed sonunda bütün görevlilerin tayin ve azil yetkisini elinde toplayarak iç işlerinde bağımsız hale gelmiştir. Bu bağlamda göreve geldikten yaklaşık bir ay sonra sâhibu'ş-şurtayı değiştirmiş ve yerine Türk kökenli Bûzân/Bozân'ı atamıştır.³³

İdarî yapıda “vezirlik” makamı mevcuttu. Ahmed, Şâm seferine çıkarken (264/878) yerine bıraktığı oğlu Abbas'a, kâtibi Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtî'yi vezir olarak belirlemiştir.³⁴

Ahmed ve diğer Tûlûnî hükümdarlarının Mısır'dan ayrıldıklarında yerlerine ya oğullarından ya da şurta veya harac emirlerinden birisini bıraktıkları vakidir. Mesela Ahmed, halifenin onayı ile İskenderiye'ye giderken Mısır'daki makamına sâhibu'ş-şurtası Tuğluc'u vekil bırakmıştır.³⁵ İskenderiye şehrine kardeşi Mûsâ b. Tûlûn'u vali olarak ataması³⁶ ise iç işlerindeki hareket kabiliyetini gösterir.

O, güven duyduğu Türk unsura önemli devlet kademelerinde yer vermiştir. Örneğin Muhammed b. el-Ferec el-Fergânî, Berka şehrinin valisidir.³⁷ Şâm'a atadığı bazı vali ve idareciler Türk kökenlidir. Suğûru'ş-Şâm'da yerine nâib olarak bıraktığı Halef el-Fergânî et-Türkî bunlardan birisidir. Halef, valiliği sırasında Rumlarla savaşmış ve ganimet elde etmiştir.³⁸ Siyasi rakibi olan Şâm valisi Amâcûr'un vefatı üzerine Şâm seferine çıkan Ahmed, Amâcûr'un oğlu Ali'yi sindirmiş böylece Şâm, Hıms, Hama, Haleb, Tarsus, Antakya ve Suğur'u topraklarına katmış, bu yerlere Yümn et-Türkî'yi genel vali olarak atamıştır.³⁹

30 Nadir Özkuyumcu, “Tûlûnoğulları”, *Türkler*, V, 29. Fethinden Emevî Dönemi Sonuna kadar Mısır'ın idari yapısı için bkz. Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, İstanbul 1993 (basılmamış doktora tezi), s.73-132.

31 Kindî, *a.g.e.*, s.160-172; Özkuyumcu, “Tûlûnoğulları”, *Türkler*, V, 30.

32 Kâzım Yaşar Kopruman, “Tûlûnoğulları”, *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1989, VI, 70.

33 Kindî, *a.g.e.*, s.160.

34 Kindî, *a.g.e.*, s.165; Nuveyrî, XXVIII, 11, 14; İbn Haldûn, III, 396; Elçibey, *a.g.e.*, 170.

35 Kindî, *a.g.e.*, 162-163, 165; İbn Tağriberdî, III, 7; Özkuyumcu, *a.g.md.*, *Türkler*, V, 31.

36 Belevî, *a.g.e.*, s.46-47.

37 İbnü'l-Esîr, VI, 327.

38 Zehebî, *Târîh*, XX, 28; İbn Tağriberdî, III, 44.

39 İbnü'l-Esîr, VI, 353; Nuveyrî, XXVIII, 11-12; İbn Kesîr, XIV, 565; İbn Haldûn, III, 396, IV, 389-390.

Sağlığında hükümdara düzenli olarak raporlar sunan şurta emiri, hükümdar öldüğünde yerine birisi seçilinceye kadar idareyi geçici olarak üstlenirdi.⁴⁰ Tûlûnler döneminde şurta emirlerinin sık sık değiştirildikleri görülür ki bunların sayısı 14'tür.⁴¹

Her eyalette olduğu gibi Mısır'da da dîvân teşkilatı vardı ve bu müessese idarede büyük önem arz ediyordu.⁴² Resmî belgelerin hazırlanıp kayda alınması, gerekli yerlere gönderilmesi ve gelen resmi yazıların ilgili yerlere ulaştırılması ile ilgilenen dîvânu'l-inşâ, merkeze doğrudan bağlı bir daire iken İbn Tûlûn ile bu durum değişmiş, artık Mısır'ın resmi işleri kendisi ve devlet erkânı tarafından yürütülmüştür. Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtî, Muhammed b. Recâ⁴³ ve Cafer b. Abdulgaffar bu dîvâna ilk başkanlık edenlerdir.⁴⁴ Mısırlı tarihçi H. İbrahim Hasan, Tûlûnoğlu Ahmed'in Mısırlı bir kâtip olan Cafer'i halk ile iyi ilişkiler kurabileceği ve ülkenin menfaatlerini daha iyi gözetebileceği mülahazasıyla tercih ettiğini kaydeder.⁴⁵

Onun idaredeki önemli tasarruflardan birisi de dönemin bir nevi istihbarat kurumu olan dîvânu'l-berîd kendisine bağlamasıdır. Ahmed, Mısır'a geldiğinde sâhibu'l-berîd olan Şukayr el-Hâdim'i değiştirmiş ve yerine yakın adamlarından Ahmed b. Hüseyin el-Ahvazî'yi getirmiştir.⁴⁶ Böylece düşmanlarının ve bu arada en önemli muhalifi olan Muvaffak'ın faaliyetlerinden haberdar olabilmıştır.⁴⁷ Bu bağlamda onun adına çalışan pek çok casus bulunmaktaydı.⁴⁸

40 Makrîzî, I, 319 vd.; Elçibey, *a.g.e.*, 166-168. Sahibü'ş-şurta ticaret, çarşı-pazar fiyatları, gümrük işleri, kendi bölgesine girip çıkanları kontrol, kâdînin verdiği hükümleri uygulama gibi görevleri vardı. Bkz. Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, s.91-93.

41 Kindî, *a.g.e.*, 160-183.

42 Bilindiği üzere Hz. Ömer idari işlerin görüşülüp karara bağlandığı ilk dîvânı oluşturmuş, bu dîvâna süreç içerisinde pek çok dîvân (dîvânu'l-ceys, dîvânu'ş-şurta, dîvânu'l-kazâ, dîvânu'l-harac, dîvânu'l-berîd, dîvânu'l-ahbâs, dîvânu'l-inşâ) katılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Ankara 1985, II, 107-176; Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, 73-132.

43 İbn Haldûn, IV, 298; Elçibey, *a.g.e.*, 169; Özkuyumcu, *a.g.md.*, *Türkler*, V, 33.

44 Belevî, *a.g.e.*, s.106.

45 Hasan, IV, 194; Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzûmu'l-İslamiyye*, Kahire ts., s.142.

46 Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Târîh-i Ya'kûbî*, Beyrut ts., II, 509; Makrîzî, I, 314; Elçibey, *a.g.e.*, 97.

47 Hasan, IV, 208. Dîvânu'l-berîd haber alma vazifesi dışında ihtiyaç duyulan farklı alanlarda da faaliyette bulunmuştur. Mesela sâhibu'l-berîd Abdullah b. el-Cassâs, bir sonraki hükümdar Humâraveyh'in kızı Katru'n-Nedâ ve çeyizinin Bağdat'a götürülmesi organizasyonunu yürütmüştür. Bilgi için bkz. Makrîzî, I, 319, 321; İbnü'l-Esîr, VI, 486; Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Muktefî Döneminde Abbâsiler*; İstanbul 2006, s.192.

48 Konuyla ilgili bkz. Belevî, *a.g.e.*, s.115-116, 122-127, 133-139, 224-225.

Dîvânu'l-kazâ yine döneminin önemli kurumlardan birisidir. Ahmed b. Tûlûn Hanefî mezhebine mensup olmasına karşın yargı sisteminde Şâfiî kadınlara da görev vermiştir.⁴⁹ Çünkü Mısır'da Şâfi mezhebi yaygındı. Dönemin kadıları doğruluk ve adaletten sapmayan kişiler olarak tanınırlar. Ahmed'in en meşhur kadısı Bekkâr b. Kuteybe'dir.⁵⁰ O, büyük saygı duyduğu başkadı Bekkâr'a maaşı dışında yıllık 1000 dinar ikram etmiştir.⁵¹

Ekonominin iyiye gitmesi siyasî ve askerî bakımdan devletin gücünü arttıran bayındırlık alanında da önemli atılımlara yol açmıştır. Ahmed bu bağlamda Hıristiyan ve Yahudî mezarlıklarını naklettirip oluşan alana askerî geçit törenleri ve diğer önemli törenlerde kullanılmak üzere Katâi'de büyük bir meydan yaptırmış⁵², Humâraveyh ise aynı amaçla bundan daha büyük bir meydan açtırmıştır.⁵³

Dîvânu'l-ceyş onun en az dîvânu'l-harac kadar önem verdiği bir kurumdur. Öyle ki askerinin kayıt altına alındığı, maaşlarının verildiği; silah, mühimmat ve farklı askeri lojistiğin tespit ve tedarik edildiği bu dîvânla Ahmed ve oğlu Humâraveyh doğrudan ilgilenmiştir.⁵⁴

Tûlûnoğulları ordusu, dönemin diğer orduları gibi kara ve deniz olmak üzere ikiye ayrılırdı.

Kara ordusu Ahmed döneminde 100.000 kişiye ulaşıyordu. Bunun 24.000'i Türk, 40.000'i zenci (Sudanlı, Nûbeli ve diğer Güney Afrikalılar), 7.000'i Arap, geri kalanı ise Kıptî, Rum ve Berberî kökenlilerden oluşuyordu. Mu'tasım'ın, Arap askerlerin Mısır dîvân defterlerinden silinmesini ve yerlerine Türklerin yazılmasını emrettiği için olsa gerek⁵⁵ Araplar Mısır ordusunda neredeyse yok me-sabesinde idiler.

Ordudaki emir-komuta zincirinin başında Türkler vardı. Türkler dışındaki askeri birlikler kendi içlerinden atanan komutanlara bağlı iseler de neticede bu komutanlar birlikleri ile yine bir Türk komutanın emri altındaydılar.⁵⁶ Fakat

49 İbn Haldûn onun Şâfiî mezhebine meyyal olduğunu kaydeder. Bkz. İbn Haldûn, IV, 395; İbn Tağriberdî, III, 3-4.

50 Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 248; H. İ. Hasan-A. İ. Hasan, *en-Nuzûm*, s.287.

51 İbn Hallikân, I, 279; Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 256.

52 Bu meydan için yüz elli bin dinar harcamıştır. Bkz. Nuveyrî, XXVIII, 22; İbn Kesîr, XIV, 590; İbn Tağriberdî, I, 327-328.

53 Hasan, IV, 404-405. Yapılarıyla dünyanın en güzel alanlarından birisi olan Ahmed b. Tûlûn Meydanı, 292/905'de halife Muktefi tarafından Mısır'a vali tayin edilen İsâ b. Muhammed en-Nûşeri tarafından yıkılmış, enkazı ise az bir bedele satılmıştır. Sonraki yüzyıllardan bu meydan "Meydân-ı Ahmed b. Tûlûn" olarak isimlendirilmiştir. Bkz. İbn Tağriberdî, III, 155, IV, 49.

54 Özkuyumcu, *a.g.md.*, *Türkler*, V, 35.

55 Makrîzî, I, 313; Elçibey, *a.g.e.*, 153.

56 Elçibey, *a.g.e.*, 153; Özkuyumcu, *a.g.md.*, *Türkler*, V, 36.

sonraki dönemlerde Humâreveyh, Hârûn ve Şeybân gibi hükümdarlar bazı Türk komutanlardan rahatsızlık duydukları için Ahmed el-Kıptî, Humâreveyh'in kölesi Sâfî er-Rûmî ve Hasîf el-Berberî gibi Türk olmayan unsurdan da üst düzey komutanlar atamışlardır.⁵⁷ Yine Humâreveyh'in "*el-Muhtâre/Seçilmişler*" ismini verdiği muhafız birliği⁵⁸ Sudanlı ve Nûbeli askerlerden müteşekkildi.⁵⁹ Ancak zeval döneminde bu komutanlar askerleriyle birlikte Mısır'ı ele geçiren hilafet ordusuna katılmışlardır.⁶⁰

O dönemde Tûlûnoğulları Devleti'nin hükümdarı ordunun da başkomutanıydı ve "Emîr" unvanını kullanırdı.⁶¹ Aynı şekilde hanedan mensupları da üst düzey birer komutandı ve onlar da "Emîr" unvanını alırlardı.⁶²

Kâidu'l-ceyş/Ordu komutanı önemli devlet adamlarından birisiydi. Liyakat ve güvenilir olmak orduda yükselmenin temel şartıydı. Mesela bu vasıfları taşıyan İbn Tûlûn'un siyahî kölesi Lü'lü komutan olma şansını yakalayabilmiştir.⁶³

Ordunun merkezi önceleri Fustat iken, asker sayısının artması sebebiyle İbn Tûlûn buranın yanı başındaki Yeşkûr Dağı eteklerine Katâi' şehrini inşa ettirdi. Şehre Katâi' isminin verilmesi, ordudaki değişik milletlerden müteşekkil askerî kıtalar için ayrı ayrı mahalleler tahsis edilmesi ve şehrin bu şekilde bölümlere ayrılması nedeniyledir.⁶⁴ Emîr ve kâidu'l-ceyş Fustat'ta otururken diğer komutanlar genelde Katâi' şehrinde, kendilerine bağlı birliklerin başında bulunurlardı. Katâi' dışında Berka, İskenderiyye, Dımaşk, Halep ve Tarsus da birer garnizon şehriydi.⁶⁵

Asker maaşları her ay muntazam olarak ödenirdi. Humâreveyh döneminde ordunun yıllık giderleri (maaş, teçhizat ve diğer giderler) yaklaşık 999 bin altındı.⁶⁶

İbn Tûlûn denizcilik faaliyetlerine son derece önem vermiştir. Çünkü kuzeyden Akdeniz'e, doğudan ise Kızıldeniz'e doğru yüzlerce kilometre kıyısı olan Mısır askerî ve ticarî anlamda denizcilik faaliyetinin büyük önem arz ettiği bir

57 Kindî, *a.g.e.*, 179-182; Makrîzî, I, 318; İbn Tağriberdî, III, 60-61; Elçibey, *a.g.e.*, 144

58 İbn Tağriberdî, III, 59; Elçibey, *a.g.e.*, 155.

59 Özkuyumcu, *a.g.md.*, *Türkler*, V, 36.

60 İbn Tağriberdî, III, 104; Elçibey, *a.g.e.*, 155.

61 Belevî, *a.g.e.*, s.181-182; İbn Tağriberdî, III, 15; Nadir Özkuyumcu, *İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tûlûnoğulları ve İhşidiler (Metin-Tercüme-Mukayese ve Değerlendirme)*, İzmir 1996, s.30-31.

62 Elçibey, *a.g.e.*, 164.

63 İbnü'l-Esir, VI, 370; Nuveyrî, XXVIII, 13; İbn Kesîr, XIV, 571. Onu, büyük bir birliğe komuta etmesi için Rakka'da bırakmıştır. Bkz. Zehebî, *Târîh*, XX, 27; İbn Haldûn, III, 396.

64 Belevî, *a.g.e.*, s.52-53; İbn Tağriberdî, III, 15; Suyûtî, I, 25; Hasan, IV, 369-370.

65 Hasan, IV, 404 vd.

66 Makrîzî, I, 318; İbn Tağriberdî, III, 59.

ülkeydi. Nil Nehri boyunca kurulan küçüklü büyüklü pek çok yerleşim biriminin (Nil kenarına kurulan eski başkent Fustat gibi) muhtemel deniz saldırılarına karşı muhafazası ve Filistin-Suriye hâkimiyeti için güçlü bir donanma gerekiyordu. Ayrıca ülkenin kıtalararası ticarete stratejik bir noktada yer alması (Baharat yolu) ve mümbit Nil deltasında yetiştirilen ürünlerin pazarlanması noktasında da bir deniz ticaret filosuna ihtiyaç duyulduğu muhakkaktır.

Tûlûnî donanmasına dair ilk bilgiler 262/876 yılına aittir. Ahmed, Muvaffak'ın emriyle Mısır'a hareket eden Musa b. Boğa'ya karşı Nil Nehri üzerindeki Ravza Adası'nda bir kale inşa ettirerek 100 adet savaş filikasını adanın çevresine konuşlandırmıştır. Yine aynı yıl içerisinde karşılaşılabilecek daha ciddi deniz saldırılarına karşı savaş gemisi inşası için tersaneler kurdurmuş⁶⁷, Filistin savunulmasına yönelik de sahil şehri olan Yafa'ya bir kale inşa ettirmiştir.⁶⁸

264/878'de Şâm kıyılarını ele geçiren Ahmed, Tarsus ve Antakya'daki savaş gemilerini sayı ve asker bakımından takviye ettikten sonra donanması için bir üs olarak tasarladığı Akka limanını kalesiyle birlikte inşa ettirdi. Böylece Şâm'dan günümüzde Libya'nın doğu kesiminde yer alan Berka'ya kadar Akdeniz sahillerini kontrolü altına aldı. Akka'nın yanı sıra Dimyat, İskenderiye, Tarsus, Antakya ve Ravza Adası diğer önemli donanma ve tersane merkezlerindendi. Gemi yapımında ise daha çok Kıptî, Rum ve Berberîlerden istifade edilmiştir.⁶⁹ Ahmed döneminde gerek yolcu ve ticarî gemilerin gerekse savaş gemilerinin sayısı irili-ufaklı 1000'e yaklaşmıştı.⁷⁰ Erken dönemde (262/876) denizcilik faaliyetlerini başlattığı için onun Türk denizcilik tarihinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Türk devlet geleneğine uygun olarak oğulları veya kardeşleri arasından herhangi birini veliaht bırakması beklenirken hesapta olmayan ölümü sebebiyle veliaht seçimi farklı bir boyut kazanmıştır. Buna göre Ahmed'in vefatı sonrasında (270/884)⁷¹ Türk devlet geleneğine uygun olarak Ahmed b. Muhammed el-Vâsîfî ve Hasen b. Muhâcir başkanlığındaki devlet erkânı ile eşraftan oluşan bir heyet toplanmış ve bu heyet hükümdarlık makamına, babası Tarsus seferinde iken isyan ettiği için büyük oğlu Abbas'ı⁷² değil de diğer oğlu Humâraveyh'i uygun gör-

67 Kindî, *a.g.e.*, s.164.

68 İbn Haldûn, IV, 395.

69 Elçibey, *a.g.e.*, 162.

70 Elçibey, *a.g.e.*, 162; Kopruman, *a.g.md.*, *Büyük İslam Tarihi*, VI, 75.

71 Suyûtî, I, 595.

72 Belevî, *Siretu İbn Tûlûn*, s.244-267; Taberî, IX, 545; Kindî, *a.g.e.*, s.165-167; İbn 'Asâkir, XXVI, 239; Zehebî, *Târih*, XX, 16-17; Nuveyrî, XXVIII, 14-16. Ahmed Şâm'a döndüğünde oğlu Abbas'ın isyan ettiği haberini aldı. Abbas hazineden yüklü bir meblağı alıp Berkâ'ya gitmişti (265/879). Ahmed, burada gerekli tedbirleri aldıktan yerine de azatlık kölesi Lü'lü'yü büyük bir kuvvetin başında vekil olarak Rakka'da bıraktıktan sonra Mısır'a döndü. Gönder-

müştür. Bu da Emevîler ve Abbasîlerdeki veliahtlık sisteminin Tûlûnoğulları tarafından uygulanmadığını gösterir. Sonraki hükümdarlar Ceys, Hârûn ve Şeybân da aynı usul üzere böyle bir heyet tarafından seçilmiştir. Bu durum Türk devlet geleneğindeki devlet başkanlığı seçimi sisteminin (Kut anlayışı) Tûlûnoğulları tarafından devam ettirildiğini gösterir.⁷³

İktisadî Hayat

Bu dönemde Mısır'da sağlanan güven ortamı, ekonominin iyi yönetilmesi, ticarî hayatın ve tarımsal faaliyetlerin düzene konulması iktisadî hayatta olumlu gelişmeler yaşanmasını beraberinde getirmiştir.

İbn Tûlûn göreve geldikten kısa bir süre sonra halkın üzerinden ağır vergileri kaldırmış, yolsuzluk yaptığı belirlenen mâliye görevlilerinin işine son vermiştir.⁷⁴ Bu bağlamda o güne kadar Abbasî halifesine doğrudan bağlı olan dîvânû'l-harac âmili Ahmed b. el-Müdebbir et-Türkî'yi zorlu bir süreç sonunda azletmiş, mallarını müsadere ederek ondan 600.000 dinar almış, ardından hapse atarak yerine Muhammed b. Hilâl'i getirmiş, böylelikle dîvânû'l-haracı doğrudan kendisine bağlamıştır.⁷⁵ İbn Müdebbir'in başarısız ekonomi yönetimi neticesi Mısır'ın yıllık vergi tahsilatı 800.000 dinara kadar düşmüş iken Ahmed'in aldığı tedbirler sayesinde bu miktar yıllık 4.300.000 dinara çıkmış⁷⁶, ucuzluk ve bolluk yaşanan ülkede halkın refah seviyesi hissedilir derecede yükselmiştir.⁷⁷ Ahmed öldüğünde Mısır hazinesine yaklaşık 10.000.000 dinar nakit bırakmıştır.⁷⁸

Ahmed, ismi ile anılan caminin bitişiğine esnaf ve sanatkârlar (fırıncı, yün eğirici, bakliyatçı, gümüş ustası, ipekli kumaş üreticisi ve satıcısı) için bir çarşı

diği askeri bir birlik Ağlebîler ve Berberîlere yenilen Abbas'ı ona getirdiler. Oğlunu hapseden Ahmed ona destek verenleri ağır bir şekilde cezalandırdı (882). Ancak bu hadiseden büyük bir üzüntü duymuştur. Ayrıntılar için bkz. Belevî, *a.g.e.*, s.212, 244-270; İbnü'l-Esîr, VI, 354, 359-360; Nuveyrî, XXVIII, 12-15; İbn Kesîr, XIV, 565-566; İbn Haldûn, III, 396, IV, 291.

73 İbn Haldûn, IV, 396; Özkuyumcu, *a.g.md.*, *Türkler*, V, 30.

74 Kopruman, *a.g.md.*, *Büyük İslâm Tarihi*, VI, 73.

75 Belevî, *a.g.e.*, s.43-45, 175-178; İbnü'l-Esîr, VI, 250; İbn Hallikân, VII, 56; Zehebî, *Târih*, XX, 25; Safedî, VIII, 26-27; İbn Haldûn, IV, 386-387; İbn Tağriberdî, III, 43; Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, s.86-91. Belevî ve İbn Tağriberdî, harâc âmilini Ebû Eyyûb Ahmed b. Muhammed b. Şuccâ' olarak verir. Bkz. Belevî, *a.g.e.*, s.73; İbn Tağriberdî, III, 7. Ahmed b. el-Müdebbir 270/884 yılında hapiste iken önce kör olmuş ardından da vefat etmiştir. İbn Tûlûn'un onun öldürdüğü de rivayet edilir. Bkz. Belevî, *a.g.e.*, s.178; İbn Hallikân, IV, 386-387.

76 Zehebî, *Târih*, XX, 47; Safedî, VI, 266; İbn Haldûn, IV, 396; İbn Tağriberdî, III, 12; Hasan, IV, 239. İbn Zûlâk bu rakamı 4.000.000 olarak verir. Bkz. İbn Zûlâk, Hasan b. İbrâhîm b. Hüseyin el-Leysî, *Fazâilü Mısır ve Ahbârühâ ve Havâssuhâ* (thk. Ali Muhammed Ömer), Kahire 2000, s.88.

77 Özkuyumcu, *İbn Zûlâk'ta Tûlûnoğulları*, s.29-30.

78 Zehebî, *Târih*, XX, 47; Safedî, VI, 266; İbn Haldûn, IV, 395; İbn Tağriberdî, III, 21.

inşa ettirmiştir.⁷⁹ Yine o, verimli Nil deltasını değerlendirmek için birçok sulama kanalı açtırmış, eskilerini tamir ettirmiş, Nil'in su seviyesini ölçen “*Nilometreleri*” onartarak işlevlik kazandırmıştır.⁸⁰ Alınan tedbirler sayesinde pamuk, üzüm, tahıl, hurma, şeker kamışı, patates ve meyve rekoltesi geçmiş dönemlere göre oldukça artmıştır.⁸¹

Döneminde çıkarılan boraks madeni aynı zamanda işleniyordu.⁸² Dünya çapında üne sahip olan kâğıt üretiminin (papirüs/evrâku'l-berdî) bu dönemde de sürdüğü anlaşılmaktadır.⁸³

Ülkenin doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yolları güzergâhında bulunmasını iyi değerlendiren Ahmed, Nil'in geniş yatağından nakliye için istifade etmek gayesiyle irili-ufaklı pek çok kayık ve gemi yaptırmıştır.⁸⁴

Abbasîlere ödenen vergi miktarları, halifenin zaman zaman istediği yüksek meblağlar ve özellikle Zenci isyanları esnasında Ahmed'in gönderdiği yardımlar Tûlûnoğulları Devleti'nin ne derece güçlü bir ekonomik yapıya sahip olduğunu gösterir mahiyettedir.⁸⁵

İktisadî gelişmişliğin, siyasî ve ekonomik bağımsızlığın sembolü olarak bastırılan Tûlûnî dönemine ait paraların önemli bir kısmı altından mamuldür. Buna mukabil az miktarda gümüş ve bakır para darp ettirilmiştir. İbn Tûlûn ve Humâ-raveyh dönemlerinde Antakya, Balis, Dımaşk, Filistin, Halep, Humus, Mısır ve Rafika'da para bastırılmıştır.⁸⁶

Onun 266/879 yılında kestirdiği “*Ahmedî*” ya da “*ed-Dinâru't-Tûlûnî*” olarak bilinen altın paraların (dinar) ayarı, Harûn er-Reşîd'in sâhibu'ş-şurtası olan es-Sindî b. Şâhek'in ve halife Mu'tasım'ın kestirdiği dinarların ayarından daha yüksekti. Hatta döneminde ondan daha yüksek ayarda bir dinar mevcut değildi.⁸⁷

79 İbn Tağrıberdî, III, 11; Makrîzî, I, 317.

80 Yâkût, V, 178; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1995, III, 713; Koprman, *a.g.md.*, *Büyük İslâm Tarihi*, VI, 73.

81 Hasan, IV, 259.

82 Hasan, IV, 238.

83 Hasan, IV, 263.

84 Özkuyumcu, *a.g.md.*, *Türkler*, V, 39.

85 İbn Tağrıberdî, III, 41-43; Özkuyumcu, *a.g.md.*, *Türkler*, V, 39.

86 *Tûlûnoğulları ve Paraları*, Yapı ve Kredi Bankası AŞ. Numismatik Yayınları, s.4-10, İstanbul 1972. Tûlûnî hanedanı döneminde kestirilen sikkelerin tarih, boyut, gramaj, kimin adına basıldığı ve diğer özellikleriyle ilgili bkz. Edward Thomas Rogers (ed.), *The International Numismata Orientalia, The Coins of The Tûlûni Dynasty*, London 1877, s.17-21.

87 Belevî, *a.g.e.*, s.196; Koprman, *a.g.md.*, *Büyük İslâm Tarihi*, VI, 73 vd.

İlmî ve Fikrî Hayat

İstikrar, huzur, refah ve bolluğun yaşandığı bu dönemde birçok âlim, muhad-dis, mutasavvıf, edip, şair ve tarihçi Ahmed tarafından himâye edilerek desteklenmiştir. Kadı Bekkâr b. Kuteybe es-Sakafî⁸⁸, mutasavvıf Zunnûn el-Mısırî, İmam Şâfi'nin talebesi Rebî b. Süleyman ve Mısır'ın ilk müslüman tarihçisi İbn Abdi'l-Hakem (v.866) bunlar arasında zikredilebilir.⁸⁹ Makrîzî, Nablûsî'nin "*Hus-nû's-Sîre fî İttihâzi'l-Hısn bi'l-Cezîre*" isimli eserinde Tûlûnoğulları zamanındaki şairlerin kabarık isim listesini gördüğünü, şairlerin beyit adedinin sayılamayacak kadar çok olduğunu ve şairlere yüksek meblağlarda bahşiş verildiğini kaydeder.⁹⁰ Bu dönem şairlerini ve şairlerinde işledikleri temaları Fethi Abdu'l-Muhsin Muhammed müstakil bir kitapta ele almıştır.⁹¹

İbn Tûlûn, ilim adamlarına oldukça cömert davranmıştır. Mesela bir sorusunu cevaplayan Ebu'l-Hasan b. Hammad isimli âlimi 100 dinar bahşişle ödüllendirmiştir.⁹²

O, gayr-i müslim ilim adamlarına da değer verirdi. Örneğin İskenderiye baş patrikliğine atadığı tarihçi Said b. Patrik aynı zamanda onun özel doktoruydu.⁹³ Yine saray doktorları arasında Hasan b. Zîrek gibi Müslüman ve Sa'îd b. Tufeyl gibi Hıristiyan tabipler kaynaklarda zikredilmektedir.⁹⁴

Kendisi de bir âlim olan Ahmed, ismiyle müsemma olan camiinin yanı başına yaptırdığı odaları fakih, âlim ve muhaddislere tahsis etmiştir.⁹⁵

Bayındırlık Faaliyetleri ve Mimari

Tûlûnoğulları dönemi imar ve bayındırlık alanında Mısır'ın parlak dönemlerinden birisini teşkil eder. İbn Tûlûn'un inşa ettirdiği Katâi' şehri, Ahmed b. Tûlûn Camii, hastaların ücretsiz tedavi olduğu bîmârhaneler⁹⁶, köprüler, kaleler,

88 İbn Abdilhakem, *Fütuhu Mısır*, s.247.

89 Sem'ânî, IX, 99; Hasan, IV, 276.

90 Makrîzî, I, 326.

91 Bkz. Fethî Abdülmuhsin Muhammed, eş-Şi'r fî Mısır fî Zillî'd-Devleteyn et-Tûlûniyye ve'l-İhşidiyye, Kahire 2000, s.145-156, 185.

92 Özkuyumcu, *İbn Zûlâk'ta Tûlûnoğulları*, s.35-36.

93 Elçibey, a.g.e., 225 vd; Kopruman, a.g.md., *Büyük İslâm Tarihi*, VI, 76 vd.

94 İbn Ebî Usaybi'a, Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halife el-Hazrecî, '*Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ'*, thk. Nezzâr Rızâ, Beyrut ts., s.541-542; Safedî, XII, 17-18, XV, 127.

95 Özkuyumcu, *İbn Zûlâk'ta Tûlûnoğulları*, s.34. Bu konuda ayrıca bakınız: Belevî, a.g.e., 351; İbnü'l-Esîr, VII, 408 vd; İbn Tağriberdî, III, 8, 17; Suyûtî, I, 594.

96 Ahmed b. Tûlûn'un inşa ettirdiği bîmâristân hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Abdurrezzâk Ahmed, *Târîhu Mısır ve Âsârüha'l-İslâmiyye Münzü'l-Fethi'l-Arabi Hattâ Nihâyetü'l-Asri'l-Fâtumî*, Kahire 1993, s.112-113. Bu bîmâristân ve vakıfları için altmış bin dinar harcamıştır. Bkz. Belevî, a.g.e., s.76; Nuveyrî, XXVIII, 22; İbn Kesîr, XIV, 590; İbn Haldûn, IV, 396; İbn Tağriberdî, I, 327.

su kanalları, pek çok kapısı olan muazzam bir hükümet sarayı⁹⁷, oğlu Humâra-veyh dönemi park ve bahçeleri, içi cıva ile doldurulmuş havuzlar, Mısır-Bağdat arası kurulan berîd menzilleri, resmi ve sivil binalardaki tezyinat kayda geçenler arasındadır. Ahmed, 100.000 kişilik ordusundaki farklı milletlerden her bir grup için Katâi‘ şehrinde ayrı ayrı mahalleler oluşturmuş ve şehir meydanına çıkabilecekleri kapılar açtırmıştır. Bu yönüyle Katâi‘, Abbasî başkenti Sâmerâ ile benzerlik gösterir. Ahmed’in birbirinden güzel mescitler, çarşılar, hamamlar, fırınlar inşa ettirdiği şehri Tûlûnoğullarına son veren Muhammed b. Süleyman el-Kâtîbî yakıp-yıkıştır (292/905).⁹⁸

Ahmed b. Tûlûn Camii ile saray arasında inşa olunan meydan zikre değerlidir. O, bu meydan için yüz elli bin dinar harcamıştır.⁹⁹ Zafer kutlamaları bu alanda yapılır, her askerî birlik kendisine has kapılardan meydana girerdi. Yine süvari birliklerinin eğitim yaptıkları meydanlar da mevcuttu. Süvariler zaman zaman çöllere çıkarak kendilerini zor şartlara hazırlarlardı.¹⁰⁰ İbn Tağrıberdî, onun döneminde askerî alanda kurulan müesseselerin sayısının arttığını kaydeder.¹⁰¹

İnşa ettirdiği Ahmed b. Tûlûn Camii¹⁰² ise o dönemden günümüze ulaşan iki mimarî eserden birisidir.¹⁰³ Cami, halkın talepleri doğrultusunda inşa edilmiştir. Buna göre Mısır halkı Ahmed’e gelerek ‘Amr b. el-‘Âs Ulu Camii’nin darlığından şikâyet edince o da Yeşkur Dağı eteğine bir ulu cami yapılmasını istedi. 264-266/878-880 tarihleri arasında yapımı tamamlanan caminin inşası için yüz yirmi bin dinar para harcadığı rivayet edilir.¹⁰⁴ Mimar “*Minareyi hangi minarenin ben-*

97 Belevî, *a.g.e.*, s.54-56; Nuveyrî, XXVIII, 22; İbn Tağrıberdî, III, 14; Özkuyumcu, *a.g.md.*, *Türkler*, V, 41. O dönemde “Ravza Kalesi” olarak isimlendirilen kale için seksen bin dinar harcamıştır. Bkz. İbn Haldûn, IV, 396.

98 Geniş bilgi için bkz: Belevî, *a.g.e.*, s.52-53; İbn Tağrıberdî, I, 44, III, 15, 112; Hasan, IV, 370 vd; Koprıman, *a.g.md.*, *Büyük İslâm Tarihi*, VI, 77-79.

99 Nuveyrî, XXVIII, 22; İbn Kesîr, XIV, 590; İbn Tağrıberdî, I, 327-328, III, 15.

100 İbn Tağrıberdî, III, 16.

101 İbn Tağrıberdî, I, 327.

102 İbn Kesîr, XIV, 501, 587; Suyûtî, I, 594; Ayrıntılı bilgi için bkz. Doris Behrens, -Abouseif, “İbn Tûlûn Camii”, *DLA*, Ankara 1999, XX, 416-418.

103 Bu minare, şekli açısından Sâmerâ Ulu Camii minaresine benziyorken 1296’daki tadilatla bazı değişiklikler yapılmıştır. Eserin Sâmerâ geleneğine uygun inşa edildiği ortadadır. Kahire’de bol miktarda taş bulunmasına rağmen mimari bakımdan Sâmerâ Ulu Camii ile benzerlikler taşıyan yapının inşasında tuğla kullanılması ve yüzeylerin alçı ile sıvanmış olması bunu kanıtlar mahiyettedir. Bkz. Yılmaz Can, Gün Recep, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları ve Estetiği*, İstanbul 2015, s.115. Ahmed döneminden günümüze ulaşan diğer kültürel miras bir su kemeri-ridir. Bkz. Aynı yer.

104 Belevî, *a.g.e.*, s.182; Yâkût, IV, 264; Nuveyrî, XXVIII, 22; İbn Kesîr, XIV, 590; İbn Haldûn, IV, 395; İbn Tağrıberdî, III, 8.

zeri tarzda yapalım?” diye sorunca Ahmed eline bir kâğıt rulosu alarak onun bir kısmını çıkarıp bir kısmını bırakmış ve “*Bu şekilde yapınız!*” demiştir¹⁰⁵ ki bu model, hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Sâmerra Ulucamii minaresine uymaktadır.¹⁰⁶ Camiinin minaresi, Mısır’da minare geleneğinin başlangıcı kabul edilir.¹⁰⁷ Ahmed, inşa ettiği cami bünyesinde sağlık hizmetleri sunması için bir doktor görevlendirmiş, cemaatten rahatsızlananlara ilaç hazırlanılması için de yine cami müstemilatında bir eczaneye yer vermiştir.¹⁰⁸ Katâi‘ şehri, Halife Müktefî’nin komutanı Muhammed b. Süleyman el-Kâtibî tarafından yerle bir edilmiş, ancak camiye dokunulmamıştır (292/905).¹⁰⁹ Belevî, Ahmed b. Tûlûn’un Nil mikyasını, sarnıcı ve İbn Tûlûn camiini -aralarında bazı problemler yaşandıysa da- hazık/mahir bir usta olan Kıptî hristiyan mimar Sa‘îd b. Kâtib el-Fergânî’nin inşa ettiğini kaydeder.¹¹⁰

Ahmed, atların sergilendiği bir alan inşa ettirmiştir ki bu durum İslâm coğrafyasındaki ilginç dört uygulamadan birisidir. Bunlar Mısır’da atların sergilenmesi, Mekke’de Ramazan, Tarsus’ta bayram ve Bağdat’ta Cuma olarak sıralanır. Kudâ‘î, döneminde bunlardan Mısır’da atların sergilenmesi ve Tarsus’ta bayram kutlamalarının sona erdiğini söyler.¹¹¹

Kişiliği ve Vefatı

Aldığı tedbirlerle Mısır ekonomisini canlandıran, ülkeye huzur ve istikrar, halkına ise özgüven kazandıran Ahmed halkı tarafından sevilen bir hükümdardı.¹¹² Vefatına sebep olan hadise Tarsus hâkimi Yâzmân ile yaşadığı gerilimdir. Buna göre Tarsus’u kuşatan fakat kış şartları elvermediği için alamayan Ahmed, Antakya’ya geri döndü.¹¹³ Missîs’a ulaştıysa da burada üç gün kalabildi. Soğuk sebebiyle Missîs’ta hastalanarak sedye ile Farama’ya, oradan da deniz yoluyla

105 İbn Tağriberdî, III, 8.

106 Can, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları*, s.115-116.

107 Hasan, IV, 370 vd; Kopruman, *a.g.md.*, *Büyük İslâm Tarihi*, VI, 77-79. İbn Tûlûn’un Mısır’daki bayındırlık faaliyetleri için bkz. Corbet Eustace K., *The Life and Works of Ahmad ibn Tûlûn*, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, urnal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Oct., 1891), pp. 527-562.

108 Özkuyumcu, *a.g.md.*, *DİA*, XLI, 236.

109 Kindî, *a.g.e.*, 182; Suyûtî, I, 25.

110 Belevî, *a.g.e.*, s.181-183.

111 İbn Tağriberdî, III, 60.

112 İbrahim Kafesoğlu, “Abbasiler Zamanında Türkler”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992, I, 239.

113 Belevî, *a.g.e.*, s.308-312; Kindî, *a.g.e.*, s.170-171; İbnü’l-Esîr, VI, 417, 427; Nuveyrî, XXVIII, 19-20; Zehebî, *Târîh*, XX, 33. İbn Tağriberdî, III, 45. Kindî, Yâzmân’ın İbn Tûlûn askerine Beredân nehrinden su ikram ettiğini kaydeder. Bkz. Kindî, *a.g.e.*, s.171. Belevî onun Antakya’ya ulaşamadığını rivayet eder. Bkz. Belevî, *a.g.e.*, s.312.

başşehir Katâ'î'ye getirildi.¹¹⁴ Onun, doktorlarının tavsiyelerini gizlice ihlal ettiği ve bu sebeple vefat ettiği kaydedilir.¹¹⁵

Toplumun kendisinden ve idaresinden memnun olduğunun bir göstergesi de hastalığı sürecinde yaşanmıştır. Hastalığının artması üzerine insanlardan kendisi için dua etmelerini istemiş, onun bu talebine binaen her kesim iyileşmesi için günlerce dua etmiştir.¹¹⁶

Muharrem 270/Mart 884'te elli yaşında vefat eden Ahmed b. Tûlûn, Mukaddam Dağı eteğine defnedilmiştir.¹¹⁷

Kaynaklarda adil, cömert, cesur, mütevazı, güzel bir hayat çizgisine sahip, öngörüsü yüksek bir kişi olarak geçmektedir. Devlet işlerine kendisini veren, ülkeyi imar eden, halkın durumunu kontrol eden, ilim ehlini seven ve meclislerine katılan bir kişiydi. Özel ve sair günlerde kurdurduğu bir sofrası vardı. Eli açıktı, düzenli sadakalarının dışında her ay bin dinar sadaka verirdi. İsimleri gizlenen kişilere ekmek ve et ulaştırmakla vazifeli adamları vardı. Her Cuma günü ihtiyaç sahiplerine çeşitli yemekler ve tatlılar ikram eder, bu manzara karşısında bazen şükür secdesine kapanır, bazen namaz kılar, bazen dua eder, bazen de ağlardı. Fakir-fukaranın hâmisiydi. Durumlarını yerinde tespit eder, direkt yardımlarda bulunurdu. Kur'ân-ı sağlam bir şekilde ezberledi, güzel sesliydi. Kur'ân'ı en çok inceleyen kimselerdendi. Haramlara azami dikkat ederdi. Kahire'nin yakınında bulunan Fustat'ın kuzeydoğusuna kurduğu Katâ'î semtinde yer alan Cebelyeşkür adlı bir tepe üzerinde kendisine nispet edilen bir cami inşa ettirdi. Onun yapımı için yüz yirmi bin dinar harcadı. Bununla birlikte o çabuk ceza verirdi. Kudâî, hapishanesinde on sekiz bin mahkûmun öldüğünü söyler.¹¹⁸ Belevî, onun döneminde Mısır ve ülke insanının durumu hakkında olumlu tespitlerde bulunmuştur. Halkına karşı merhametli davranması ve böylece onların dualarını alması, ülkesinde diğer beldelerde alınıp satılan her şeyin fiyatını düşük tutmaya çalışması,

114 Belevî, *a.g.e.*, s.312-315; Kindî, *a.g.e.*, s.172; İbn Haldûn, IV, 395; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ahmed b. Tûlûn", *DİA*, İstanbul 1989, II, 143.

115 Ahmed'in manda sütü tükettiği için ishal olduğunu, doktorların onu tedavi ettiğini fakat gizlice buna devam ettiği için vefat ettiğini kaydedilir. Ayrıntı için bkz. Belevî, *a.g.e.*, s.312; Bkz. İbn Kesîr, XIV, 591; İbn Haldûn, IV, 395. Doktorunun bu konudaki şikayeti için bkz. Belevî, *a.g.e.*, s.319-320.

116 Belevî, *a.g.e.*, s.330-331; Mukaddam dağının eteğindeki Mescid-i Mahmûd'da kendisi için dua edilmiştir. Bkz. Kindî, *a.g.e.*, s.172.

117 Kindî, *a.g.e.*, s.172; Sem'ânî, IX, 99; Yâkût, IV, 264; İbn Ebî 'Usaybi'a, *a.g.e.*, s.542; Nuveyrî, XXII, 339; Zehebî, *Târîh*, XX, 35.

118 Belevî, *a.g.e.*, s.76, 178, 180, 186, 197-200; İbn Hallikân, I, 173; Nuveyrî, XXVIII, 21-22; Zehebî, *Târîh*, XX, 46-48; Safedî, VI, 265-266; İbn Kesîr, XIV, 588, 590; İbn Tağriberdî, III, 3-4. İbn Haldûn, onun her ay bin dinar tasadduk ettiğini kaydeder. Bkz. İbn Haldûn, IV, 396.

hâkim olduğu yerlerde genel bir ucuzluk yaşanması ve yol güvenliğinin bulunması bunlardan bazılarıdır.¹¹⁹

Ahmed b. Hakan isimli çağdaşı onun hakkında şunları söyler: İbn Tûlûn, fıkıh ve tasavvufla iç içe yaşamış, insanlar nazarında iyi bir hatıra bırakmıştır. O, kendisine karşı işledikleri suçlardan ötürü Türkleri fazlaca hor görürdü.¹²⁰

Ölümü sonrası ile ilgili bir fikir vermesi açısından, ismi belirtilmeyen bir sûfinin, vefatından sonra Ahmed b. Tûlûn'u güzel bir hal üzere gördüğü rüya dikkat çekicidir.¹²¹

Sonuç

Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarını kara ve deniz yoluyla birbirine bağlayan kadim Mısır toprakları Türk-İslam tarihi açısından önemli gelişmelere sahne olmuştur. Öyle ki bu stratejik coğrafya birçok Türk devletinin bayrağı altında yaklaşık iki asır boyunca Fâtımî (909-969) ve Haçlı (1171-1291) tehlikelerini göğüslemiş, tarihin belki de en yıkıcı ve kanlı istila hareketi olan Moğol istilası karşısında ise İslâm toplumunun direnç noktasını oluşturarak tarihi bir misyon üstlenmiştir.

Abbasiler döneminde Türk komutanların Mısır valilikleri ile başlayan süreçte Türklerin ülke tarihinde etkin rol almaya başladıkları görülür. Zamanla nüfuzlarını arttıran Türk unsurun kıtalar ve medeniyetler arasında dinî, kültürel, siyasî ve ekonomik anlamda bir köprü vazifesi gören bu coğrafyada kurdukları ilk siyasi teşekkül, babası Dokuzoğuz Türklerinden olan Ahmed b. Tûlûn'un kurduğu Tûlûnoğulları Devleti'dir. Akdeniz ve Tih Çölü ile kuşatılan Mısır'ın korunaklı jeo-stratejik konumu, asırlardır bu topraklara hayat veren Nil Nehri ve bereketli deltası ile Hind Baharat Yolu'nun ekonomik getirisi buraya vali olarak atanan Ahmed'i cesur adımlar atmaya teşvik etmiştir. Ayrıca Mısır konumu itibarıyla Filistin ve Suriye'ye açılan doğal bir kapı mesabesinde.

İslam tarihçileri genel anlamda Tûlûnoğlu Ahmed ve haleflerinin Doğu Roma devletine karşı yürüttükleri cihat faaliyetleri ile Mısır, Suriye ve hâkim oldukları coğrafyadaki faaliyetlerinden sitayişle bahsederler. Ancak o, veliaht Muvaffak'la olan siyasî anlaşmazlıkları yüzünden Abbasî kuvvetleriyle zaman zaman mücadele etmek durumunda kalmıştır. 266/879'da "*Ahmedi*" veya "*Tûlûnî dinarı*" olarak bilinen sikkeler kestirerek sikkelerin üzerine halifenin adıyla birlikte kendi adını da yazdırması, hutbelerde kendi isminin halifenin ismi ile birlikte anılması,

119 Bkz. Belevî, *a.g.e.*, s.363-364.

120 Zehebî, *Târih*, XX, 47. Aynı hususta bkz. İbn Tağrıberdî, III, 4.

121 Safedî, VI, 266; Suyûtî, I, 595-596.

güçlü bir ordu ve sağlam bir ekonomiye sahip olması gibi hususiyetler onun görünüşte Abbasîlere bağlı fakat gerçekte bağımsız hareket eden bir siyasi teşekkül (devlet) kurduğunu gösterir.

Uygulamalarının geniş halk kitlelerinin sessiz desteğini aldığı rahatlıkla söylenebilir. Çünkü dinî ve ırkî bakımdan kozmopolit bir yapı arz eden Mısır toplumu, valiliği ve devlet başkanlığı dönemlerinde kendisine önemli bir zorluk çıkarmamış, aksine ülkenin menfaatini âdeta onun başarısında görmüştür. Mısır onun zamanında siyasî, ekonomik ve askerî alanlarda neredeyse bağımsız hale gelmiş, muazzam rakamlara ulaşan vergi gelirleri eğitim, sağlık, bayındırlık ve imar faaliyetlerinde kullanılarak toplumun refah seviyesi arttırılmıştır. Bu durumun Mısır halkı nazarında önemli hatıralar bıraktığı muhakkaktır. Ancak kendisinden önce ülkede görev yapan Türk valilerin örnek uygulamalarının onun başarısına olumlu anlamda katkıda bulunduğu unutulmamalıdır.

Halka yönelik müsamahalı Türk idarî yaklaşımının Maverâünnehir'de olduğu gibi burada da çeşitli din, ırk ve milletlerden oluşan kitleler üzerinde olumlu yansımaları olmuştur. O ve diğer Tûlûnî hükümdarlarının kanunlara uyulduğu sürece temel insan hak ve özgürlüklerine müdahale etmemeleri neredeyse hemen hiçbir isyanın görülmediği huzurlu bir dönemin kapılarını aralamıştır.

Tûlûnoğulları'nın Mısır'da bıraktığı müspet intiba sayesinde ki İhşidî (Fergana bölgesinde Türk hükümdar ailelerine verilen unvan) soyundan gelen Muhammed b. Tuğc'un kurduğu İhşidîler Devleti ile Mısır Memlûk hükümdarlarının ilki sayılan İzzeddin Aybek Türkmânî'nin kurduğu Memlûkler Devleti takriben 328 sene boyunca Mısır'da hüküm sürebilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı ele geçirmesi ile İngilizlerin 1882'de bu toprakları işgali arasındaki zaman dilimini de bu coğrafya Müslüman-Türk unsurun hâkimiyetinde geçirmiştir.

Kaynakça

Akyürek, Yunus, *Başlangıcından Moğol İstilasına Kadar Fergana Vadisi*, Bursa, 2012.

Behrens, Doris, Abouseif, “İbn Tûlûn Camii”, *DİA*, cilt XX, Ankara, 1999.

Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut, 1988.

_____, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zükkâr, Riyâd ez-Ziriklî, cilt I-XIII, Beyrut, 1996.

Belevî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medîni, *Sîretu Ahmed b. Tûlûn*, thk. Muhammed Kürd Ali, Kahire, t.y.

Bonner, Michael, “İbn Tûlûn’s Jihad: The Damascus Assembly of 269/883”, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 130, no. 4, October-December 2010.

Can, Yılmaz, Gün, Recep, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları ve Estetiği*, İstanbul, 2015.

Eustace, K. Corbet, “The Life and Works of Ahmad ibn Tûlûn”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Oct. 1891.

Elçibey, Ebulfez, *Tulunoğulları Devleti 868-905*, çev. Selçuk Akın, İstanbul, 1997.

Fayda, Mustafa, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi II*, Ankara, 1985.

_____, “Mısır’da Tûlûnoğulları ve İhşidîler Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara, 1987.

Hasan, İbrahim Hasan, Hasan Ali İbrahim, *en-Nuzûmu'l-İslamiyye*, Kahire, t.y.

_____, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, vd., İstanbul, 1997.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1995.

İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah, *Fütuhu Mısır ve Ahbâruhâ*, ed. Charles C. Torrey, Kahire, 1991.

İbn ‘Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullâh, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî, cilt I-LXXX, Beyrut, 1995.

İbn Ebî Usaybi‘A, Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe el-Hazrecî, *‘Uyûnu'l-Enbâ’ fî Tabakâti'l-Etubbâ’*, thk. Nezzâr Rızâ, Beyrut, t.y.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed, *Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve Men Âsârahum min Zevî'sh-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halîl Şahhâde, cilt I-VIII, Beyrut, 1988.

İbn Hallikân, Şemsüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bermekî, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'i Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs, cilt I-VII, Beyrut, 1994.

İbn Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe Eş-Şeybanî el-Basrî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât* thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Beyrut, 1997.

İbn Hıbbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed ed-Dârimî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd, cilt I-IX, Haydarabat, 1973.

İbn Hişâm, Abdûlmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız eş-Şelebî, cilt I-II, Mısır, 1955.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, cilt I-XXI, Dâru Hicr, 1997.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Munî' el-Hâşimî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsân Abbâs, cilt I-VIII, Beyrut, 1968.

İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Muhammed Yusuf b. Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, cilt I-XVI, Kahire, 1929.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî'l-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, cilt I-X, Beyrut, 1997.

İbn Zülâk, Hasan b. İbrâhîm b. Hüseyin el-Leysî, *Fazâilu Mısır ve Ahbâruhâ ve Havâssuhâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire, 2000.

Kafesoğlu, İbrahim, "Abbasîler Zamanında Türkler", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1992.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, thk. Muhammed Hasen, Ahmed Ferîd, Beyrut, 2003.

Kopruman, Kâzım Yaşar, "Tûlûnoğulları", *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, cilt VI, İstanbul, 1989.

Makrîzî, Takiyyuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir, *Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi (fi) Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, cilt I-II, Bağdat, t.y.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985.

Muhammed, Fethî Abdülmuhsin, *eş-Şi'r fî Mısır fî Zilli'd-Devleteyn et-Tûlûniyye ve'l-İhşidiyye*, Kahire, 2000.

Nuveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdulvehhâb b. Muhammed, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, nşr. Dûru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, cilt I-XXXIII, Kahire, 2002.

Özkuyumcu, Nadir, “Fethinden Emeviler’in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1993.

_____, *İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri Tûlûnoğulları ve İşçidiler (Metin-Tercüme-Mukayese ve Değerlendirme)*, İzmir, 1996.

_____, “Tûlûnoğulları”, *Türkler*, Ankara, 2002.

_____, “Tûlûnoğulları”, *DİA*, Ankara, 2012.

Rogers, Edward Thomas (ed.), *The International Numismata Orientalia, The Coins of The Tûlûni Dynasty*, London, 1877.

Safedî, Ebu's-Safâ Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut, Türkî Mustafa, cilt I-XXIX, Beyrut, 2000.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ, cilt I-XIII, Haydarâbâd, 1962.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *Husnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, Kahire, 1967.

_____, *Târîhu'l-Hulefâ'*, thk. Hamdi Demirtaş, 2004.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, cilt I-XI, Beyrut, 1967.

Tûlûnoğulları ve Paraları, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Numismatik Yayınları, 1972.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980.

_____, “Ahmed b. Tolun” *DİA*, cilt II, İstanbul, 1989.

Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Târîh-i Ya'kûbî*, Beyrut, t.y.

Yâkût, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Buldân*, cilt I-VII, Beyrut, 1995.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, Ankara, TDV Yayınları, 2002.

_____, “Tûlûnoğulları”, *İslam Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2012.

Yılmaz, Saim, *Mu'tazid ve Muktefi Döneminde Abbâsiler*, İstanbul, 2006.

Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târî-*

hu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm, thk. Ömer Abdüsselâm et-Ted-mürî, cilt I-LII, Beyrut, 1993.

_____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut Riyasetinde Ko-misyon, cilt I-XXV, Dımaşk, 1985.

